

पाटन गुइतवहीको अप्रकाशित लिच्छविकालका अभिलेख

- श्यामसुन्दर राजवंशी*

पाटनका प्रसिद्ध १९ वहीमध्ये एउटा प्रसिद्ध वही ल.पु.उ.म.न.पा. वडा नं.८ मा पर्ने गुस्तलवही हो । यस वहीको सांस्कृतिक नाम प्रथम श्री महाविहार र स्थानीय नाम गुइतवहीको नामले पनि प्रसिद्ध छ । यस वहीको परिसरमा लिच्छवि चैत्य स्थापित रहेको र यो वही लिच्छविकालमै बनेको कथन चल्दै आएको सन्दर्भमा यो कथन केवल कहावतमा मात्र सीमित रहेन । यथार्थमा यहाँ लिच्छविकालको अभिलेख नै भेटिएबाट प्रामाणिकताको धरातल नै भेटिएको भन्दा अत्युक्ति नहोला ।

हाल यो महाविहारको मूल मन्दिर पुनःनिर्माणको क्रममा रहेको छ । यस मूल मन्दिरको मूल गर्भगृहमा भविष्यव्याकरण मुद्रामा उभिएको स्थानक बुद्ध मूर्ति जसलाई गन्धुरी देवता पनि भनिएको छ । यो मूर्तिको पादपीठमा अगाडिको भागमा ने.सं. ३९९ को अभिलेख अंकित छ भने यही पादपीठको पृष्ठ भागमा लिच्छविकालका अभिलेख भेटिएको छ । अघि यो अभिलेख गारोले छोपिएको अवस्थामा रहेको हुँदा देखिदैनथ्यो । पुनःनिर्माणको क्रममा सबै गारो खोल्दै जाने क्रममा यो अभिलेख हालै मात्र देखा परेको हो । यो अभिलेख हालसम्म अप्रकाशित नै छ । यो अभिलेख प्राप्त भएको सूचना र अभिलेखको उतार छापा लिने कार्यमा सोही ठाउँ निवासी मित्र श्री ज्ञानेन्द्र शाक्यबाट पर्याप्त सहयोग प्राप्त भएको हो

पादपीठ शिलाफलकको नाप ११२ से.मी.लम्बाई छ भने १३ से.मी. चौडाई छ । अक्षरको नाप सबभन्दा सानोमा २ से.मी. सम्मको र ठूलोमा ४ से.मी. सम्मको छ । अभिलेख पाठ पूर्व लिच्छवि लिपिमा सफा तीन हरफ छ । शिलाफलकको अन्तिम भागमा केही भाग चोइटिएर खण्डित भएको अवस्था छ । परन्तु अभिलेख पाठ भने

अभै अत्यन्त सुन्दर सफा छ । यसमा मिति संवत् ४६४ दिइएको छ । यो लिच्छविकालमा प्रचलित पहिलो थरिको संवत् हो ।

मूलपाठ

ॐ देय धम्मोयं शाक्यभिक्षो यशोमित्रस्य मातापितरौ पूर्वाङ्गमडकृत्वा आचार्य्यो पाध्यायानां सर्व सत्वानामनुतर ज्ञाना वाप्तयै

स्तु १ भट्टारक महाराज श्री रामदेवस्य साग्र वर्ष शतं समाज्ञा पयतः महासामन्ते महाराज श्री क्रमलील कुशलनि भगवतो बुध्दस्य काङ्स्य प्रतिमा प्रतिष्ठापिता ० मार्गशीर्षे शुक्ल त्रयोदश्याम् संवत् ४००+६०+४

भावार्थ :

यो शाक्यभिक्षु यशोमित्रको दानधर्म हो । आफ्ना आमाबुबाको लागि परम्परा देखि चल्दै आएको रीत बमोजिम आचार्य उपाध्यायहरुको कृपाले सम्पूर्ण प्राणी लगायत सबैको उद्धार हुने अनुत्तर ज्ञान प्राप्त होस् भनी गद्दीनशीन महाराज श्री रामदेवको सयौं वर्ष देखिको शासनकाल (लामोसमय देखिको शासनकाल) मा महासामन्त महाराज श्री क्रमलीललाई कुशल मंगल सोधेर भगवानबुद्धको काँस धातुबाट निर्मित (बुद्धको) मूर्ति प्रतिस्थापन सुसम्पन्न गरियो । संवत् मिति ४६४ मार्ग शीर शुक्ल त्रयोदशी तिथि ।

व्याख्या

मानदेव प्रथमपछि वसन्तदेवको इतिहास सुस्पष्ट खुलेको पाइन्छ । त्यसपछि मनुदेव, वामनदेव, रामदेवका

*प्रमुख पुरातत्त्व अधिकृत, पुरातत्त्व विभाग ।

अभिलेख विरलै मात्रामा पाइएकाले यी राजाहरुको इतिहास फराकिलो हुन सकेका छैन । मनुदेव र वामन देवका अभिलेख त केवल एउटा एउटा मात्र भेटिएका थिए । अधिसम्म लिच्छवि राजा रामदेवको अभिलेख पनि एउटा मात्र भेटिए भन्दथ्यौं । अब अर्को पनि भेटिए भन्न पाइएको छ यो भन्दा अघि लगन जानेबाटोको अभिलेख नजिक भेटिएको एउटा अर्को अभिलेखमा महासामन्त महाराज श्रीक्रमलीलको नाम भेटिएका थिए । त्यस अभिलेखमा राजाको नाम खण्डित पाठमा परेर अस्पष्ट भए । हाल भेटिएको यो अभिलेखमा पनि क्रमलीलको नाम भेटिएको र अभिलेखको पाठ उस्तै उस्तै देखिने र लिपि पनि समकालीन नै देखिएबाट त्यो अभिलेख पनि निसन्देह राजा रामदेवकै पालाको हो भन्न सक्दछौं । यसअघि मृगस्थलीमा वागमती पारीको शिवलिङ्गमा राजा रामदेवको नाम आएको थियो भने त्यो अभिलेख भन्दापनि जेठो संवत् ४६४ को अभिलेख हाल भेटिएको छ । यस अभिलेखमा चर्चामा आएको विषय वस्तुको विषयसूची अनुसार प्रत्येक विषयको छोटकरी वर्णन यसरी प्रस्तुत गरिन्छ :

दाताले दिएको दानधर्म हो भनेर बुझाउन देयधर्मोयं शब्दको प्रयोग गर्ने चलन लिच्छविकालका अभिलेखहरुमा पाइन्छ । यही शब्द धनवज्र वज्राचार्यको लिच्छविकालका अभिलेखमा धरहराबाट लगन जाने बाटो ताहागल्ली नाघेर गएपछि पिपलको रुखमुनि एउटा धारा देखा पर्दछ । त्यसै धाराभित्र रहेको अवलोकितेश्वरको मूर्तिको पादपीठमा कुँदिएको भनिने अभिलेखमा पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । यसैगरी ललितपुर चपःटोलको बुद्धमूर्तिको पादपीठ अभिलेखमा पनि यो शब्द प्रयोग भएको, चावहिलको बौद्ध चैत्यको मण्डलाकारमा पनि प्रयोग भएको र साँखुको एउटा अभिलेख जुन सिल्भान .लेभीले १७ संख्याको रुपमा छापिएको अभिलेखमा पनि यही देय धर्मोयं शब्द प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्तैगरी प्रायः बौद्ध धर्मसँग सम्बन्धित लिच्छवि अभिलेखहरुमा यो शब्दको प्रयोग आइरहेको देखिन्छ । त्यस्तैगरी यस गुप्तवहीमा पाइएको यो नयाँ अभिलेखमा पनि उल्लेख आएको छ ।

प्रायः राजाको लामो समयसम्मको शासनकाल भनेर बोध गराउने क्रममा साग्र वर्ष शतं समाज्ञा पयतः प्रयोग गर्ने गरिएको छ । यही वाक्यांश मृगस्थली जाने बाटोको रामदेवको पालाको अभिलेखमा पनि आएको, यस्तैगरी धरहराबाट लगन जाने बाटोको अवलोकितेश्वर मूर्तिको पादपीठ अभिलेखमा पनि छ । उदाहरणको रुपमा यी

औल्याए जस्तैगरी यस गुप्तवहीको अभिलेख पनि बनेको भइरहेको छ ।

चावहिलको अभिलेख भनेर धनवज्र वज्राचार्यले १२१ संख्यामा छापिएको अभिलेखमा “शाक्यभिक्षु वन्धुभद्रस्य” को उल्लेख आए जस्तै यस गुप्त वहीको अभिलेखमा शाक्यभिक्षु यशोमित्रस्यको उल्लेख आएको छ । यसको अर्थ शाक्यवंशका भिक्षु यशोमित्रले दानधर्म गरी यो अभिलेख कुँदाएका हुन् भनेर बुझ्न सक्दछौं ।

यस अभिलेखमा आमाबुबा लगायत सारा प्राणीको लागि असल अनुत्तर ज्ञान प्राप्त होओस् भनेर बुझाउन मातापितरौ पूर्वङ्गमङ्कृत्वा सर्वसत्त्वानां मनुत्तर ज्ञाना वाप्तयेस्तु भनिएको छ । यस्तै किसिमले माथि उल्लेखित अवलोकितेश्वर मूर्तिको पादपीठको अभिलेख एवं अन्य अभिलेखहरुमा पनि यस्तै किसिमको व्यहोराहरु आएको थियो ।

रामदेव

हालै प्राप्त भएको गुप्तवहीको यस अभिलेखमा गद्दीनशीन राजा रामदेवको उल्लेख गर्दा भट्टारक महाराज श्री रामदेवस्य उल्लेख गरेको छ । धरहराबाट लगन जाने बाटोको भनिएको अवलोकितेश्वर पादपीठ अभिलेखमा गद्दीनशीन राजाको नाम पात्रा उक्फेर गएकोले अस्पष्ट छ । सम्भवतः त्यो अभिलेख पनि राजा रामदेव गद्दीनशीन भएको बेलको अभिलेख हुनु पर्दछ । यस अघि राजा रामदेवको अभिलेख भन्नुपर्दा मृगस्थली जाने बाटोको शिवलिङ्गको जलहरीपीठको अभिलेखलाई मात्र लिन सकिन्थ्यो भने अब तीनवटा अभिलेख राजा रामदेवको पालाको भनी औल्याउन सकिने अवस्था छ ।

क्रमलील

क्रमलीलको नामको पछाडि देव शब्द नजोडिएबाट यिनी लिच्छविवंशका होइनन् भन्न सकिन्छ । तर यिनी पनि कुनै राजवंशबाट आएको व्यक्तिको रुपमा आउँछ । किनकि महासामन्त महाराज उपाधि धारण गरेको व्यक्तिको रुपमा यिनलाई लिन सकिन्छ । यिनी लिच्छविवंशी राजा मानदेव प्रथमको समयदेखि नै केन्द्रको शासनको निकट रहेको व्यक्तिको रुपमा लिन सकिन्छ । त्यस्तैगरी राजा वसन्तदेवको पालामा महाप्रतिहार रविगुप्तसँग निकट रही काम गर्ने व्यक्तिको रुपमा चिनिन्छ । प्रसिद्ध इतिहासकार धनवज्र वज्राचार्यको भनाईमा क्रमलील एक त्यसबेलाको प्रभावशाली व्यक्तित्व थिए । संवत् ४५५ को पशुपति

भष्मेश्वरको अभिलेखमा एउटा संकेत पाइन्छ । त्यस संकेतले त्यतिबेला घटेको ठूलो दुर्घटनामा राजा वसन्तदेव लगायत रविगुप्त, शुभगुप्तहरुको अन्त्य भएको थियो तर क्रमलीलको भने खासै क्षति भएन । तसर्थ त्यो दुर्घटना घटाउने कार्य उनै क्रमलील स्वयं हुनसक्ने भनाई पनि इतिहासकारहरुको अभिव्यक्तिमा पाइन्छ ।

क्रमलीलको नाम उल्लेख भएका अन्य अभिलेखहरुमा महाराज भनी सकेपछि महासामन्त श्री भनेर उल्लेख भइरहेको देखिएका थिए भने गुप्तवहीको यो अभिलेखमा भने महासामन्तपछि महाराजा श्री उल्लेख भएर आएका छन् । यसको खास अर्थ के होला भन्ने सम्बन्धमा थप अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

कांस्य बुद्ध प्रतिमा

लिच्छविकालका प्रायः अभिलेखहरुमा मूर्ति प्रतिस्थापना गरिएका विषयका अभिलेखहरु प्राप्त भएका छन् । धरहराबाट लगन जाने बाटोको ताहागल्ली भन्ने ठाउँमा अवलोकितेश्वरको मूर्तिको पादपीठमा भएको अभिलेखमा अवलोकितेश्वर प्रतिस्थापिता भनेर उल्लेख भए । विशेषगरी प्रस्तरको मूर्ति भएपछि प्रस्तर मूर्ति प्रतिस्थापना भनिएन तर हाल प्राप्त गुप्तवहीको भगवान बुद्धको मूर्ति प्रतिस्थापन गरिएको अभिलेखमा काडस्य मूर्ति प्रतिस्थापना गरेको व्यहोरा उल्लेख छ । त्यतिबेला प्रस्तर मात्र होइन धातुका मूर्ति बनाएर प्रतिस्थापन गर्ने चलन रहेको पनि प्रमाणित हुन्छ ।

संवत् ४६४ मार्ग शुक्ल त्रयोदशी

संवत् ४६४ भन्नासाथ मानदेव प्रथमको पालाको पाइएका अभिलेखहरुमा पाइने सालसंवत् मितिकै

निरन्तररूपले चलेको संवत्को लिन सकिन्छ । कतिपय लेखकहरुले यो संवत्लाई वि.सं. १३५ बाट उठेको शक संवत् भनेर बुझेर सोही अनुसारको व्याख्या गरिदै आएको पाइन्छ । यसलाई शक संवत् मान्यौ भने अधिमासहरु कुनै पनि नमिल्ने आफ्नो ठाउँमा छ भने बार देखापरेका अभिलेखहरुलाई पनि शक संवत् भनी ठानेर गणना हिसाब गर्दा कुनै पनि नमिलेको हुँदा यो संवत्लाई शक संवत् भनेर मान्नु व्यर्थ छ ।

यो संवत् कार्तिकबाट शुरु भएर आउने संवत् भएकोले संवत् ४६४ भनेको शक ४६२ को कार्तिकदेखि शक ४६३ को आश्विनसम्म रहने संवत् भएकोले अभिलेखमा भएको तिथिमिति मार्गशीर शुक्ल त्रयोदशी भनेको शक ४६२"७८ गरे इश्वी ५४० र शक ४६२"१३५ गरे वि.सं. ५९७ को भन्न सकिन्छ । यो भनेको अभिलेखमा अंकित संवत्को अंक शक पूर्व २ बाट आरम्भ भएकोले हो ।

सहयोगी ग्रन्थ सूची

- बज्राचार्य, धनबज्र - लिच्छविकालका अभिलेख, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि. वि. काठमाडौं, २०३०
- जोशी, हरिराम - नेपालको प्राचीन अभिलेख, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, २०३०
- डा. रेग्मी, जगदीशचन्द्र - प्राचीन नेपालको राजनीतिक इतिहास, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, २०३५

पाटन गुप्तवहीको संवत् ४६४ को रामदेवको अभिलेख